

dr Włodzimierz Bagieński
(Archiwum Państwowe m.st. Warszawy
Oddział w Grodzisku Mazowieckim)

Ewidencja ludności na południowym Mazowszu od połowy XIX do połowy XX w.

Mieszkańcy stali i zameldowani na pobyt czasowy podlegali przymusowej rejestracji w urzędach najniższego szczebla administracji państwowej, w miastach i gminach.

Ewidencję ludności charakteryzowała odnawialność. W pewnych odstępach czasu księgi zamykano, a do nowych przenoszono wpisy dotyczące większości mieszkańców. Pomijano zmarłych i te osoby, które przeprowadziły się na stałe poza dotychczasowe miejsce zamieszkania. Dla urzędników stare księgi stawały się nieużyteczne. W zasadzie nie podlegały brakowaniu. Pomimo to w poszczególnych seriach, zachowanych do dziś, są liczne luki. Księgi rzadziej od innych akt ulegały fizycznemu zniszczeniu. Przeważnie mają duże rozmiary, są ciężkie, zaopatrzone w twardą oprawę, i niekiedy także w mosiężne okucia w postaci guzów na przedniej i tylnej okładce oraz grzbiecie opraw – skórzanych lub płóciennych – zapobiegających niszczeniu stykających się ze sobą ksiąg.

Od czasów Księstwa Warszawskiego do 1861 roku wydano następujące przepisy dotyczące formowania, prowadzenia i utrzymywania ksiąg ludności: dekret królewski z 18 stycznia 1810 roku, instrukcję Ministra Spraw Wewnętrznych z 4 maja 1810 roku, postanowienie Namiestnika Królewskiego z 27 stycznia 1818 roku oraz informację z 9 lutego 1818 roku Ministra Spraw wewnętrznych.

W czasach Królestwa Polskiego obowiązkiem administracji ogólnej w zakresie ewidencji ludności było m.in.: prowadzenie ksiąg ludności, i w związku z tym wydawanie książeczek legitymacyjnych dla stałych mieszkańców gminy, wydawanie świadectw przesiedlenia się dla osób opuszczających gminę, świadectw akceptacyjnych dla osób zamierzających w niej zamieszkać. Przepisy o prowadzeniu ewidencji ludności z 1818 roku stanowiły, że księga, utrzymywana dla każdej gminy miejskiej lub wiejskiej, obejmować miała mieszkańców wszelkiego stanu, wieku, wyznania i profesji. Po

ukończeniu 14 roku życia każdy mieszkaniec otrzymywał od burmistrza lub wójta świadectwo, że jest zapisany w księdze. Wymagano również świadectwa w wypadku czasowego przeniesienia się do innej gminy.

W dniu 10/22 listopada 1861 roku Rada Administracyjna Królestwa zatwierdziła przygotowaną przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych Instrukcję o formowaniu, prowadzeniu i utrzymywaniu ksiąg ludności w gminach miejskich i wiejskich w Królestwie Polskim. Księgi miały być jak dotąd dwojakiego rodzaju: ludności stałej oraz ludności niestałej, dotychczas zwane meldunkowymi. Zarządzono, aby w hotelach i domach zajezdnych w miastach prowadzono książki meldunkowe.

Aneks do artykułu 16 Instrukcji określał wzór formularza księgi ludności stałej: *„Nr domu / Nr kolejny / Imię i nazwisko / Mężczyzn / Niewiast, nazwisko ich rodzinne i z poprzedniego zamęścia / Imiona rodziców i nazwisko matki rodzinne / Data urodzenia / dzień – miesiąc – rok / Miejsce urodzenia / Żonaty, zamężna lub nie / Pochodzenie / Wyznanie / Sposób utrzymania / Miejsce poprzedniego zamieszkania / Adnotacje (tu zapisywać wszelkie zmiany zaszłe w położeniu osób, zapisanych do ksiąg ludności, jako to: śmierć, przesiedlenie, przeprowadzenie się pod inny nr domu itp., stosownie do art. 15 Instrukcji)”*.

Formularz księgi niestałej, stanowiący aneks do artykułu 25 Instrukcji, ograniczał się do następujących rubryk: *„Nr porządkowy / Imię i nazwisko / Wiek / sposób do życia / Gdzie zapisany do ksiąg ludności stałej / Przebywa / u kogo – Nr domu – w jakiej wsi lub mieście / Za jakim świadectwem / Data – No – Przez kogo wydane / Na jaki przeciąg czasu / adnotacje”*.

W artykule 9 Instrukcji zawarto pouczenie o postępowaniu z księgami zamkniętymi: *„księgi ludności zupełnie zapisane, a tem samem wyszłe z użycia, nie powinny być niszczone, lecz zachowane w aktach urzędu gminnego”*.

Najstarsza księga ludności na południowym Mazowszu zachowała się z Piaseczna. Na każdej karcie odbito rok „1842”. Najpóźniejsze wpisy pochodzą z 1852 roku. Księga ta – o czym świadczą zapisy na ostatnich kartach – była corocznie sprawdzana przez delegację spisu wojskowego (zaciągową) na powiaty błoński i część warszawskiego, która zbierała się w sąsiednich miastach lub w majątkach ziemskich.

Księga obejmuje domy od nr 2 (plebania) do nr 141. Posiada formularz drukowany: numer domu; rodzaj domu np. murowany, drewniany; nazwisko i imię

mieszkańca (wpisywano imię, a następnie nazwisko); płeć (w osobnych rubrykach męska/żeńską – wpisywano cyfrę 1); data urodzenia / dzień – miesiąc – rok (często pisano rok bez daty dziennej). Dalsze rubryki to: „Ich postanowienie”, np. ksiądz, mężatka, żonaty, wolny, wolna, zamężna, wdowa, bezżenny; „*Stan urodzenia*”, np. miejski, gminny, szlachecki, Żyd, Żydówka; „*Jakiego wyznania*”, np. katolik, katoliczka, mojżeszowego, ewangelickiego; „*Professja, rzemiosło lub jakkolwiek sposób do życia*”, np. proboszcz, służąca, parobek, przy mężu, przy rodzicach, przy ojcu; „Miejsce ich urodzenia”, a w kolejnej rubryce „*Skąd przybyli*” – tu wpisywano zazwyczaj tylko jedną nazwę miejscowości, pośrodku między rubrykami. Ostatnią rubryką było pole „*Adnotacje*”, w której umieszczano informacje o śmierci z datą roczną albo pisano tylko „zmarł”, o „wzięciu do wojska” z datą roczną, o „przesiedleniu się (z datą dzienną i roczną) do gminy... i wsi...”, śmierci w szpitalu w Warszawie, niekiedy z datą i nazwą szpitala. Zdarzały się tam także inne uwagi, np. „*wolny na zawsze [od służby wojskowej] dla braku miary*”, czy „*za jałmużną chodzi*”. W księdze występują liczne odesłania do innych numerów domów, w związku m.in. z małżeństwami i zmianą miejsca zamieszkania w obrębie miasta.

Z Piaseczna zachowały się też 3 księgi ludności stałej założone w 1889 roku i zamknięte około 1915 roku. Tom pierwszy obejmuje domy o numerach 2-48, drugi numery 48-87, trzeciego tomu brak, a czwarty numery od 120 do 150. Kontynuację tej ewidencji stanowiły księgi założone około 1900 roku. W aktach miasta Piaseczna przechowywany jest tylko ich pierwszy niekompletny tom, zamknięty w 1934 roku, obejmujący domy o numerach 2-25.

W powiatowym mieście Grójcu najstarsza, niekompletna księga ewidencji ludności, wspólna dla chrześcijan i Żydów, pochodzi z lat 1865-1870 i obejmuje numery domów od 11 do 136. Ponadto zachowały się późniejsze, zdekompletowane serie ksiąg ludności stałej, osobne dla chrześcijan i Żydów. Chrześcijan obejmują trzy pierwsze tomy, dwa bez dat założenia i zamknięcia oraz jeden z datą zamknięcia w 1931 roku (numery domów 1-149). Tę samą datę nosi tom II (numery domów 149-182).

Żydów zapisano do następujących zachowanych ksiąg: opisanych na okładce jako „stare księgi” tom I (domy numery 1-71) i tom II (domy numery 132-200), a także do tomu I (domy numery 4-139) i tomu II (domy numery 139-195). Najmłodsza seria ksiąg

ludności stałej jest kompletna; została zamknięta w 1931 roku. Są to tomy I-IV, które obejmują domy o numerach od 4 do 195.

W Mogielnicy, osadzie od 1870 roku, osobne księgi ludności stałej dla mieszkańców chrześcijan-katolików i Żydów-starozakonnych zachowały się od około 1882 roku do 1930 roku włącznie. Chrześcijan wpisano do dwóch tomów w kolejności numerów domów na współczesnym planie miasta (tzw. hipotecznych) do numeru 164. Nie umieszczano nazw ulic. Numer domu pokrywał się z numerem hipotecznym nieruchomości. Zakładanie ksiąg wieczystych (hipotecznych) w miastach nie było obligatoryjne. W zachowanych aktach władz miast południowego Mazowsza brak planów z końca XIX i początku XX wieku z naniesionymi numerami posesji – zabudowanych i niezabudowanych. Żydów wpisano do czterech tomów, przy czym najwyższy numer domu to – jak u chrześcijan – 164.

W zasadzie nie zachowały się akta gmin wiejskich do reformy administracji, którą przeprowadzono w Królestwie Polskim w 1867 roku. Najstarsza zachowana „księga ludności stałej” gminy wiejskiej pochodzi z 1865 roku i obejmuje mieszkańców gminy Obory z siedzibą w Ciszyca w powiecie warszawskim.

Formularz drukowany obejmuje następujące rubryki: (po stronie lewej otwartej księgi) nr kolejny / nr domu; imię i nazwisko / mężczyzn – niewiast nazwisko ich rodzinne i z poprzedniego małżeństwa; imiona rodziców i nazwisko matki rodzinne; data urodzenia / dzień urodzenia / dzień – miesiąc – rok / miejsce urodzenia; (po stronie prawej otwartej księgi) żonaty, zamężna lub nie; pochodzenie; wyznanie; sposób utrzymania; miejsce poprzedniego zamieszkania; adnotacje. Do rubryki „Pochodzenie” wpisywano przeważnie gminne lub szlacheckie. Wpisy w ostatniej rubryce dotyczą zgonów, przesiedleń do innych miejscowości i gmin, m.in. „do męża”, przeprowadzenia się pod inny numer domu. Liczne są adnotacje wynikające z ówczesnej sytuacji politycznej, takie jak: *”zabrany przez władzę wojskową”*, *”zabrany jako partyzant przez wojsko rosyjskie”*, *”wysłany do Rosji jako partyzant”*, *”nie wiadomo, poszedł do powstania”*. Imiona i nazwiska osób, których dotyczą cytowane zapisy są przekreślone.

Na początku księgi znajduje się wykaz wsi z podaniem liczby mieszkańców (mężczyzn i kobiet) na dzień 1 stycznia 1865 roku, oraz informacja statystyczna o przybyłych i tych, którzy opuścili dotychczasowe miejsce zamieszkania w ciągu roku

(stan na dzień 1 stycznia 1866 roku). Na końcu księgi powtórzono wykaz wsi i umieszczono statystykę mieszkańców według wyznania.

Na miejsce tej księgi założono nową w 1866 roku. Wprowadzono zmiany w formularzu drukowanym. „Numer kolejny” umieszczono jako trzeci w kolejności. Na drugie miejsce po numerze domu wprowadzono nową rubrykę „Nazwa domu”. Wpisywano np. dwór, czworak dworski, ośmiorak dworski, dom gospodarski, dom młynarski, dom owczarski (miejsce zamieszkania owczarza), dom wyrobnika itd. Przy dacie urodzenia dodawano „*podług metryki lub aktu znania*”, a przy rubryce „*Żonaty, zameżna*” – „*podług aktu ślubnego*”. Rubrykę „*Miejsce poprzedniego zamieszkania*” uzupełniano o „*podług nr przesiedlenia lub protokołu*”. Zwracano uwagę na dokumenty uwiarygodniające wpisy. W rubryce „Adnotacje” wpisywano: „*kiedy wstąpił do zakonu*”, „*kiedy wezwany do służby wojskowej*”, „*kiedy rozwiódł się*”, „*kiedy był uwięzionym*”, „*kiedy zbiegł*”. Tylko wpisy do tej rubryki pozwalają na określenie daty zamknięcia księgi – w 1878 roku.

Ponadto zachowały się dwie oprawy z zawartością w stanie zupełnego rozsypu, w których gromadzono odpisy aktów stanu cywilnego, dowody stanowiące podstawę wpisów do ksiąg ludności. Dokumenty przechowywano we współprawnych, kartonowych kopertach o brzegach wzmocnionych płótnem. Zbiór ten nie zachował się w komplecie. Dokumenty dotyczą mieszkańców domów o numerach 31-101 i 151-163.

Poza ewidencją mieszkańców gminy Obory w południowej części ówczesnego powiatu warszawskiego, księgi stałej ludności wiejskiej na tym terytorium założono w: Jeziornej około 1890 roku, (prowadzono do około 1905 roku); w Raszynie – siedzibie gminy Falenty około 1904 roku, (prowadzono do 1937 roku). Z powiatu grójeckiego zachowały się księgi od około 1880 roku Belska i Drwalewa, od około 1885 roku Błędowa, od około 1890 roku gminy Konie, od około 1905 roku Kobylina, a od około 1910 roku Wągradna.

W drugiej dekadzie XX wieku (najmłodsze księgi) formularz składał się z następujących rubryk: nazwisko i imię; (w osobnej rubryce) kobiety i nazwisko panięńskie; imiona rodziców; data urodzenia; miejsce urodzenia; stan cywilny; pochodzenie [społeczne]; wyznanie; rodzaj zajęcia; miejsce poprzedniego zamieszkania; uwagi. W „Uwagach” można znaleźć informacje o skazaniu przez sąd z datą wyroku, nazwą danego sądu, treścią wyroku, okresem pobytu w więzieniu i z jakiego artykułu

kodeksu karnego, czy o dacie wydania paszportu zagranicznego, z wymienieniem nazwy państwa, datą roczną i numerem. W tej rubryce przeważają informacje o zgonach oraz wykreślenia na podstawie pism wójtów gmin.

Poruszanie się w księgach ludności ułatwiały urzędnikom skorowidze alfabetyczne. W aktach Mogielnicy zachował się tylko jeden skorowidz – do ksiąg żydowskich mieszkańców miasta. Formularz drukowany składa się z następujących rubryk: nr domu, tom, strona, nazwa wsi, nazwisko i imię, rok urodzenia osób płci męskiej – płci żeńskiej. W ostatniej rubryce „Uwagi” nie dokonano żadnych zapisów. Ten skorowidz założono dla najmłodszych ksiąg, które zamknięto w 1931 roku.

Skorowidze występują też w zespołach archiwalnych miasta Grójca (dwa skorowidze do ksiąg Żydów i jeden do ksiąg chrześcijan), gminy Wola Wągradzka (jeden, z którego wynika, że prowadzono cztery tomy ksiąg), gminy Jeziorna (jeden z alfabetem na prawym marginesie – rubryki: liczba porządkowa [nie wypełniona], tom [od I do X], miejscowość, nazwisko i imię, imię ojca względnie matki, uwagi [wpisywano: zmarł albo przesiedlił się]; gminy Kobylin (jeden od litery K), gminy Konie (jeden; brak liter A i W) oraz gminy Błędów (jeden z lat 1928-1931).

Obok ksiąg ludności, w urzędach zakładano kontrole cudzoziemców i kobiet. Kontrola kobiet prowadzona była zgodnie z art. 68 Instrukcji o formowaniu, prowadzeniu i utrzymaniu ksiąg ludności w gminach miejskich i wiejskich w Królestwie Polskim, wydanej przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych w 1861 roku. Artykuł ten głosił: *„Niewiasta zameżna, zapisywaną być ma do ksiąg ludności w miejscu stałego zamieszkania jej męża, i dopóki prawnie rozłączoną z nim nie będzie, nie może, bez zezwolenia jego, uzyskać świadectwa na przesiedlenie się w inne miejsce”*. Taka unikatowa na południowym Mazowszu księga, z wpisami z lat 1894 i 1895, znajduje się w zespole akt gminy Jeziorna.

Akta zawierające ewidencję ludności wytworzone w XIX wieku podlegały celowemu niszczeniu przez powstańców w okresie powstania styczniowego. W zimie 1863/1864 roku rozproszone małe partie powstańcze prawdopodobnie zabrały i zniszczyły księgi ludności z magistratu Przybyszewa i gmin Bądków, Biejków, Boglewice, Borowe, Chynów, Czaplin, Czaplinek, Falencice, Goszczyn, Gośniewice Michalczewskiego, Gośniewice Siwersa, Jasieniec, Konary, Krężel, Maławieś, Pilica, Potycz, Promna, Przybyszew, Strupiechów, Wodziczna i Zaborów.

Także w okresie późniejszym dla dokumentacji tego typu z XIX wieku los nie był łaskawy. Podobnie jak w czasie powstania styczniowego były one niszczone przez partyzantów w czasie II wojny światowej.

Akta władz miast, w tym rejestry mieszkańców, Góry Kalwarii i Warki uległy zniszczeniu w związku z działaniami wojennymi w 1944 roku. Z tego samego powodu brak akt gmin wiejskich położonych między Górą Kalwarią a Warką – Konary, Lechanice i Nowa Wieś. Nie zachowały się też księgi osad (do 1870 r. miast) Przybyszewa (od 1870 r. w gminie Borowe) i Tarczyna (od 1870 r. w gminie Komorniki), z wyjątkiem Goszczyzna (od 1870 r. w gminie Rykały; księgi od ok. 1885 r.) oraz Czerska (dopiero od 1936 r.).

Do końca drugiej dekady XX wieku magistraty i urzędy gminne prowadziły ewidencję ludności, nadal opierając się na przepisach z okresu zaborów, a ściślej na – kilkakrotnie już przywoływanej – instrukcji Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z 1861 roku.

Dopiero na mocy rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 16 marca 1928 roku o ewidencji i kontroli ruchu ludności, nałożono na magistraty i urzędy gminne obowiązek prowadzenia ewidencji ludności zamieszkałej na stałe i kontroli ruchu ludności czasowo przebywającej w danej miejscowości. W miejsce ksiąg ludności stałej prowadzonych w języku rosyjskim (z najmłodszymi wpisami w języku polskim) zakładano rejestry mieszkańców w postaci ksiąg oprawnych w płótno w kolorze oliwkowym o jednakowych wymiarach. W miastach ewidencja miała formę kartotek, które nie zachowały się w zespołach archiwalnych.

Ewidencję ruchu ludności regulowało rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z 12 maja 1831 roku, a meldunki i księgi ludności rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z 16 października 1930 roku.

Zamknięcia ksiąg ludności stałej dokonano w urzędach przeważnie w 1931 roku.

W rejestrach mieszkańców (stałych), zakładanych w trzeciej dekadzie XX wieku, stosowano porządek alfabetyczny według nazw miejscowości. Prowadzono je do wybuchu wojny. Wpisy późniejsze, w gminach wiejskich przeważnie do 1944 roku, dotyczące zgonów lub wymeldowania, odnoszą się wyłącznie do osób zameldowanych przed wojną. W gminie Kobylin wpisy od grudnia 1939 roku do 1944 roku wykonane zostały ołówkiem. Serie rejestrów mieszkańców, które posiadają jednolitą oprawę w

płótno, liczą do dwunastu tomów. Jeden tom obejmuje od jednej do kilkunastu jednostek administracyjnych: wsi, majątków, folwarków, parcelacji, kolonii, osiedli, towarzystw (włościan, które powstały przed 1914 r.), osad młynarskich, stacji kolejowych, miastogrodów, cegielni, osiedli szkolnych, „domów wychowawczych”. W miejscowościach letniskowych mieszkańców zapisywano pod nazwami poszczególnych wili np. w letnisku Baniocha (obecnie w gminie Góra Kalwaria), wille: „Sfinks”, „Bajka”, „Sezam”, „Krystyna”, „Marysieńka”, „Leśniczówka”, „Marzenie”. Rejestrom mieszkańców miejscowości, na terenie których istniała sieć ulic, nadano układ wpisów w porządku alfabetycznym według ich nazw.

Do niektórych serii rejestrów zachowały się skorowidze, także – jak w aktach gminy Jazgarzew – do niezachowanych do dziś wszystkich dziesięciu tomów. Skorowidz w tej gminie był dwutomowy. W drugim tomie, stanowiącym kontynuację pierwszego, pominięto literę A, bo nazwiska na tę literę całkowicie zmieściły się w tomie I. Formularz skorowidzów był następujący: nr porządkowy; miejscowość; nazwisko i imię; imiona rodziców; rejestru – tom / strona (filio); uwagi.

Równocześnie z kartotekami stałych mieszkańców prowadzono w zarządach miejskich (ale także w zarządach gminnych) księgi kontroli ruchu ludności. Były to rejestry osób przybywających do miasta (gminy), i rejestry osób opuszczających miasto (gminę). Z miasta Grójca zachowały się dwie księgi kontroli osób przybywających. Do jednej z nich, uwierzytelnionej przez Wydział Powiatowy w Grójcu w 1933 roku, zapisywano przybywających według daty otrzymania zgłoszenia od 1931 do 1940 roku włącznie. Wpisani w latach 1931-1932 znaleźli się w ewidencji mieszkańców (stałych) w 1933 roku, a osoby wpisane w 1940 roku umieszczono w ewidencji w latach 1940-1942. Do ksiąg kontroli wpisywano poprzednie miejsce zamieszkania lub pisano „od urodzenia”.

Druga księga, również uwierzytelniona w 1933 roku, uwzględnia – jak poprzednia – nie tylko nowych mieszkańców, ale także zamieszkałych „od urodzenia”. Wpisano do niej osoby zapisane do ewidencji mieszkańców w latach 1932-1937. W ostatniej rubryce „Uwagi” umieszczano nazwę ulicy i numer domu. Inna rubryka: „Poprzednie miejsce zamieszkania” wypełniona jest tylko na pierwszych stronach. Dalej pisano: nr porządkowy, nazwisko i imię, ilość osób z rozbiciem na mężczyzn i kobiety oraz datę

otrzymania zgłoszenia, datę zapisania do rejestrów mieszkańców. Rubryki następnej: „Tom / strona” nie wypełniano.

W księgach kontroli ruchu ludności osób opuszczających gminę lub miasto rejestrowano nie tylko osoby, które przeprowadziły się, ale także zmarłe. W Zarządzie Miejskim w Grójcu księgę, uwierzytelnioną przez Wydział Powiatowy w Grójcu w 1933 roku, prowadzono w latach 1933-1935. Podstawę wpisu stanowiło zgłoszenie. Osoby wpisane z datą zgłoszenia 1931 i 1932 skreślono z rejestru mieszkańców w 1933 roku, natomiast osoby z datą zgłoszenia 1935 skreślono z rejestrów w tym samym i następnym roku. Kolejny tom prowadzono od początku 1936 roku do końca 1940 roku. W Zarządzie Miejskim w Mogielnicy analogiczna księga zawiera wpisy od 1931 roku do kwietnia 1941 roku oraz od lipca 1947 roku do kwietnia 1949 roku. W zasadzie obejmuje ona okres do października 1939 roku (z uwzględnieniem zgonów). W 1940 i 1941 roku rejestrowano wyłącznie zgony na terenie miasta lub w szpitalu w sąsiednim, powiatowym Grójcu.

W gminie wiejskiej, np. w Jazgarzewie, rejestr osób opuszczających gminę obejmuje okresy od 1931 do 1941 roku oraz od 1946 do 1948 roku. Uwzględnia między innymi zmarłych w 1931 roku, których skreślono z rejestru mieszkańców (tomy od I do X) w 1932 roku.

Nowym rodzajem ksiąg ludności były domowe książki meldunkowe, zakładane na podstawie rozporządzenia prezydenta RP z 1928 r. oraz rozporządzenia ministra spraw wewnętrznych z 1930 r. Właściciel domu, po wykupieniu książki, wpisywał do niej wszystkich mieszkańców. Rubryki książki meldunkowej miały być wypełniane na podstawie dokumentów stwierdzających datę urodzenia: metryk i dowodów osobistych. Książeczki kasy chorych, książeczki wojskowe i inne dokumenty uznano za niemiarodajne.

Właściciele domów, po wpisaniu wszystkich mieszkańców do książek, przynosili je wraz z dokumentami do miejscowych urzędów celem sprawdzenia. Dokumenty – dowody wpisów przechowywał urząd. Zakładano dla nich koperty rodzinne. Formularz książek był następujący: lokal nr; nr porządkowy; nazwisko i imię; imiona rodziców; zawód i stanowisko w zawodzie; data urodzenia; wyznanie przynależność państwowa; stosunek do powszechnego obowiązku wojskowego; skąd przybył (miejsce zamieszkania); data – przybycia na pobyt czasowy / zgłoszenia na zamieszkanie); data – przybycia na pobyt czasowy / zgłoszenia na zamieszkanie; pokwitowanie biura

meldunkowego data i podpis; data wyprowadzenia się; dokąd wymeldowany; pokwitowanie biura meldunkowego data i podpis; uwagi.

Duża liczba takich ksiązek przechowywana jest obecnie w aktach gminy Jeziorna, najlepiej zachowanym zespole tego typu akt wśród gmin położonych na obrzeżach Warszawy. Najstarsze pochodzą z 1932 roku, najmłodsze założono w 1950 roku. Wszystkie zamknięto w Biurze Ewidencji i Ruchu Ludności Prezydium Gminnej Rady Narodowej w Jeziornie w 1950 roku. W najpóźniejszych książkach rubrykę „Wyznanie” po przekreśleniu zastąpiono rubryką „Miejsce pracy”.

Ewidencja ludności założona podczas II wojny światowej zachowała się na południowym Mazowszu z jednej gminy Skolimów-Konstancin, w ówczesnym powiecie warszawskim, jednak niekompletnie. Księga meldunkowa ludności obejmuje tylko dwie dzielnice miasta: Skolimów i Królewską Górę; wpisy pochodzą z lat 1940-1946. Inna „Księga zameldowań na pobyt czasowy, sezonowy za rok 1943” była prowadzona w latach 1943-1944. W rejestrze do ksiąg meldunkowych na pobyt stały i czasowy, obejmującym litery od J do T przy nazwiskach wymienione są daty meldunku od 1939 do 1949 roku.

Poza tym wyjątkiem brak w zespołach archiwalnych ewidencji ludności z lat 1939-1945. W 1943 i 1944 roku członkowie Batalionów Chłopskich zniszczyli kartoteki ludności i spalili lub zabrali spisy mieszkańców m.in. w Zarządach Gminnych w Jeziornie, w Raszynie (gmina Falenty), w Tarczynie (gmina Komorniki) i w Wągradnie. Partyzanci w 1943 roku przeprowadzili akcję na posterunek policji granatowej i Zarząd Gminny w Skolimowie (gmina Skolimów-Konstancin). W Zarządzie Gminnym, znajdującym się w tym samym budynku, zniszczyli część akt (kartotekę meldunkową).

Poza zapisami, które wnoszone były do ksiąg ewidencji ludności założonych jeszcze przed wybuchem II wojny światowej, z okresu powojennego – do 1951 roku – nie zachowało się wiele akt o tym charakterze. Powodem takiego stanu rzeczy było przejęcie ewidencji ludności w 1951 roku przez resort Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego. Z tego czasu pochodzi, zachowany w aktach gminy Jazgarzew, rejestr osób przybywających do gminy, od grudnia 1948 do 1949 roku (niektóre osoby zapisano do ewidencji stałych mieszkańców w 1950 r.). Podawano w nim skąd dana osoba się przeniosła. Nie wpisywano numerów tomów i stron.

W sierpniu 1951 roku Prezydium Warszawskiej Powiatowej Rady Narodowej we Włochach skierowało pismo, opatrzone gryfem „tajne”, do przewodniczących prezydiów miejskich i gminnych rad narodowych, w którym, powołując się na uchwałę Prezydium Rządu z 18 lipca 1951 roku w sprawie ewidencji i kontroli ruchu ludności oraz systemu dowodów osobistych, zawiadomiło, że pracownicy Biur Ewidencji Ludności nie mogą być przenoszeni ani zwalniani ze swoich stanowisk. Na podstawie uchwały w sprawie przekazania ewidencji ludności organom Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego nastąpiło przekazanie nieruchomości i ruchomości Urzędów i Biur Ewidencji Ludności organom milicji obywatelskiej. W piśmie Prezydium Warszawskiej Powiatowej Rady Narodowej – Referat Społeczno-Administracyjny w Aninie z 16 października 1951 roku, opatrzonym gryfem „ściśle tajne”, omówiona została uchwała Prezydium Rządu nr 479. Zobowiązano przewodniczących prezydiów rad narodowych do przekazania właściwym terytorialnie komendantom milicji obywatelskiej wszelkich spraw dotyczących ewidencji i kontroli ruchu ludności wraz z pracownikami zatrudnionymi przy tych sprawach. Przekazaniu towarzyszyło sporządzenie spisów przekazywanych akt, druków i ksiąg, materiałów archiwalnych i pieczęci.

Księgi ludności stałej zawierają masowe dane statystyczne, dotychczas niewykorzystane w opracowaniach historycznych. Pozwalają one śledzić migracje ludności (napływ z zewnątrz jest uchwytany poprzez zapisy miejsc urodzenia i daty przesiedlenia z miejsca poprzedniego pobytu). Ludność napływowa osiedlała się często drogą zawierania małżeństw z ludnością miejscową. Jednocześnie można zaobserwować napływ rodzin imigrantów, które wpisywano do ksiąg ludności. Czytelny jest też proces przesiedlania się całych rodzin wiejskich do miast.

Ewidencja ludności zawiera wiele cennych zapisów, niezastąpionych przy badaniach składu i struktury demograficznej ludności (rok i miejsce urodzenia, płeć, wyznanie, miejsce poprzedniego pobytu i zawód). Może ona służyć do weryfikacji danych o poszczególnych mieszkańcach, przydatnych w badaniach genealogicznych. W wielu wypadkach, przy braku materiałów w archiwach rodzinnych, stanowi ona bazę informacji wyjściowych do kontynuowania kwerend w – starszych od zachowanych ksiąg ludności – aktach stanu cywilnego.

W tradycyjnych inwentarzach archiwalnych książkowych zespołów akt miast i gmin, opracowanych pod koniec szóstej i na początku siódmej dekady XX wieku w

rubryce „data” przy księgach ludności stałej wpisywano „koniec XIX w.” lub „początek XX w.” czy też umieszczano datę początkową 1864 (w gminach wiejskich). Jednak zakładanie ksiąg ludności nie miało nic wspólnego z ukazem carskim z 19 lutego/2 marca 1864 roku o urządzeniu gmin wiejskich. Przy rejestrach mieszkańców pochodzących z trzeciej dekady XX wieku podawano zwykle tylko jedną datę – początkową, uwierzytelnienia księgi przez samorządowe władze powiatowe.

Przy wielu seriach ksiąg (nawet niekompletnych) nie podawano numerów tomów, które można odczytać – jeśli nie na oprawie, to na jednym z krótszych boków ksiąg. Brakuje też informacji, że dana księga dotyczy wyłącznie chrześcijan lub wyłącznie Żydów (w miastach).

Wyszukiwanie właściwej jednostki archiwalnej z serii ksiąg utrudnia niepodawanie w inwentarzach numeracji domów (w miastach) i wykazów miejscowości (w gminach). Przy braku skorowidza współczesnego księgom taki stan ma wpływ na czas przeprowadzania kwerend.

Archiwista opracowujący inwentarze najczęściej nie podawał dat zamknięcia ksiąg albo daty najpóźniejszego (najmłodszego) wpisu.

Ewidencja ludności ujęta została w komputerowej bazie danych Ewidencje Ludności w Archiwaliach (ELA), udostępnianej w archiwach państwowych od 1998 roku. Baza ta służy do rejestrowania wszelkich spisów ludności, które już trafiły lub zostaną w przyszłości przejęte do archiwów państwowych, we wszystkich ich fizycznych postaciach („ewidencja, wykazy, kartoteki itp.”).

Przy wprowadzaniu danych do bazy ELA w Archiwum Państwowym w Górze Kalwarii w wielu rekordach w przybliżeniu określono daty skrajne zachowanych ksiąg ludności stałej i młodszych od nich rejestrów mieszkańców oraz domowych książek meldunkowych. Tylko tym jednym elementem dane zawarte w polu daty bazy komputerowej różnią się od wpisów w rubryce daty formularza inwentarza książkowego.

Użytkownik bazy ELA może uzyskać bardzo ogólnikowe, tylko orientacyjne informacje, takie jak: nazwa, numer zespołu, liczba jednostek, sygnatury. Nie dowie się natomiast niczego np. na temat pomocy kancelaryjnych do ewidencji ludności, a także nie ustali, czy zachowała się poszukiwana księga obejmująca dany dom w mieście (przy znajomości jego numeru) czy też np. określoną wieś.